

Gorlaeus en de Arminiaanse kwestie

Aza Goudriaan

Summary

The central question of this article is how David Gorlaeus (1591-1612) related to the Arminian disputes of the early seventeenth century. The issue is approached from three angles: his personal network, the presence of typically Remonstrant ideas, and the reception of Conrad Vorstius's theology. While it is very possible that Gorlaeus had Remonstrant friends, his personal network does not yield conclusive evidence that he himself fostered Arminian sympathies. Gorlaeus's works include ideas that could be considered sympathetic to Remonstrant theology, such as the perfection of intellect and will "in this life" as an aim of philosophy, a Socinian emphasis on Biblical revelation in philosophy, and a Vorstian attribution of duration and place to God. On the other hand, however, Gorlaeus held the classical view rejected by Remonstrants that God withholds gifts of righteousness from the will of fallen humans. He also rejected the notion favored by Remonstrants that free will is indifferent between good and evil. Moreover, in contrast to some Remonstrants and to Socinians, he accepted the notion of an innate knowledge of God. It is doubtful whether a single overriding theological intention could explain the combination of these different positions.

Inleiding

In een artikel over David Gorlaeus schreef Christoph Lüthy onder meer het volgende (in Nederlandse vertaling):

Gorlaeus behoorde tot een Arminiaanse familie ... De *Exercitationes philosophiae* verraden in elk geval niet alleen de Arminiaanse overtuigingen van zijn auteur maar documenteren ook de invloed van Vorstius' *Tractatus de Deo*. We moeten zelfs aannemen dat Gorlaeus' belangrijkste motivatie om dit werk te schrijven zijn wens is geweest om de metafysica te ondersteunen die ten grondslag ligt aan de theologie van de omstreden Vorstius.¹

1 Christoph Lüthy, 'Gorlaeus (Van Goorle, Van Gooirle), David (1591-1612),' in: Wiep van Bunge et al. (eds.), *Dictionary of Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* (Bristol 2003), pp. 342-346, hier 343. Over Gorlaeus, zie nu Christoph Lüthy, *David Gorlaeus (1591-1612). An Enigmatic Figure in the History of Philosophy and Science* (Amsterdam 2012), hier vooral pp. 104-131 over de doorwerking van Arminiaanse en Vorstiaanse

Dit citaat reikt minstens drie mogelijke manieren aan om de relatie tussen David Gorlaeus en het arminianisme te onderzoeken. In de eerste plaats is dat een onderzoek naar zijn familie en netwerk. In hoeverre blijkt daaruit een remonstrantse associatie? De tweede mogelijke invalshoek is een onderzoek naar de presentie van arminiaanse opvattingen in Gorlaeus' postuum verschenen *Exercitationes philosophiae* (1620) – of in de *Idea physicae* (1651).² Komen daarin typisch remonstrantse ideeën voor? Een derde mogelijke invalshoek benadert het Arminiaanse denken via de Duitse theoloog Conrad Vorstius die aan de Universiteit Leiden benoemd werd als opvolger van Arminius. In hoeverre blijkt Gorlaeus zich opvattingen van Vorstius eigen gemaakt te hebben?³ Vorstius was onmiskenbaar een geestverwant en protegé van Nederlandse remonstranten; het feit dat hij van socinianisme beschuldigd werd, ondersteunt die gedachtegang en voegt er een dimensie aan toe, namelijk de relatie tussen remonstrantisme en socinianisme. Niet alle remonstranten waren socinianiërs (in de zin van anti-trinitariërs), maar omgekeerd hebben socinianiërs wel een arminiaanse visie op predestinatie en antropologie.⁴

theologie bij Gorlaeus (Henri Krop dank ik voor de voorinzage in zijn te verschijnen boekbespreking in *BMGN – Low Countries Historical Review*). Zie verder Lüthy, 'David Gorlaeus' Atomism, or: The Marriage of Protestant Metaphysics with Italian Natural Philosophy', in Christoph Lüthy et al. (eds.), *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories* (Leiden 2001), pp. 245-290; Cees Leijenhorst & Christoph Lüthy, 'The Erosion of Aristotelianism. Confessional Physics in Early Modern Germany and the Dutch Republic,' in: Cees Leijenhorst, Christoph Lüthy, Johannes M.M.H. Thijssen (eds.), *The Dynamics of Aristotelian Natural Philosophy from Antiquity to the Seventeenth Century* (Leiden 2002), pp. 375-411, hier 405-409. Tullio Gregory, *Genèse de la raison classique de Charron à Descartes* (Paris 2000), pp. 235-267. F.M. Jaeger, 'Over David van Goorle als atomist, en over het geslacht Van Goorle in Noord-Nederland', *Oud-Holland* 36 (1918), pp. 205-242. Ik dank Christoph Lüthy en Arjen Dijkstra voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

- 2 David Gorlaeus, *Exercitationes philosophicae quibus universa fere discutitur philosophia theoretica et plurima ac praecipua Peripateticorum dogmata evertuntur* (n.p.: Commelin 1620). Met dank aan Christoph Lüthy, die mij attendeerde op website van Tresoar, Leeuwarden, waar de tekst digitaal beschikbaar is; zie <http://www2.tresoar.nl/digicollectie/item.php?object=296&item=1>. David Gorlaeus, *Idea physicae cui adjuncta est epistola cujusdam anonymi de terrae motu* (Utrecht 1651); online beschikbaar op <http://fermi.imss.fi.it/rd/bdv?/bdviewer/bid=368131#>.
- 3 Zie hierover Lüthy, 'Gorlaeus' Atomism', pp. 276-278, en nu vooral Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 113-122.
- 4 Het is een gangbaar inzicht, maar ik meld graag mijn erkentelijkheid aan Scott Mandelbrote voor zijn pregnante formulering tijdens een gesprek enkele jaren geleden.

Voor het traceren van kenmerkende arminiaanse opvattingen is Vorstius op zichzelf redundant vanwege de overlap in opvattingen. Toch kunnen zijn ideeën een heuristische betekenis hebben en attenderen op remonstrantse denkrichtingen. Als zodanig kan hij hier kort ter sprake komen.

Remonstrantse connecties?

Gorlaeus was in 1606 filosofiestudent in Franeker en in elk geval in 1611 student theologie in Leiden; op 27 april 1612 is hij in Cornjum gestorven.⁵ Hij heeft dus gestudeerd toen de remonstrantse twisten in volle gang waren. Arminius overleed in 1609. De Remonstrantie dateert van januari 1610; Petrus Bertius was één van de ondertekenaars.⁶ In juli 1610 werd Conrad Vorstius als opvolger van Arminius beroepen, in mei 1611 officieel benoemd. De benoeming bleek uiterst controversieel, niet alleen nationaal maar ook internationaal, en werd een slepende kwestie die pas in de eerste helft van 1619 eindigde, toen Vorstius uit zijn ambt ontzet en uit Holland en de Republiek verbannen werd.⁷ Het is in deze context dat Gorlaeus in Leiden studeerde, en zijn netwerk biedt evidentie van remonstrantse sympathieën.

In de eerste plaats is er Davids oom, Abraham Gorlaeus, die bevriend was met Petrus Bertius, één van de ondertekenaars van de *Remonstrantie* uit 1610.⁸

5 Over de inschrijving in Franeker: Sybrand M.M. Galama, *Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker, 1585-1811* (Franeker 1954), pp. 23, 229. Over Leiden: Jaeger, 'David van Goorle', 217-221; gegevens overlijden, p. 216. Over Gorlaeus' biografie, zie nu Lüthy, *David Gorlaeus*, hoofdstuk 3.

6 G.J. Hoenderdaal, 'Remonstrantie en contraremonstrantie', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 51 (1970), 49-96.

7 Zie bijvoorbeeld C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen 1963), pp. 198-258; idem, 'Vorstius, Conradus' in: D. Nauta et al. (eds.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, I (Kampen 1978), pp. 407-410; G.J. Hoenderdaal, 'The Debate about Arminius outside the Netherlands', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning* (Leiden 1975), pp. 137-159, hier 149.

8 Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 69, 111; idem, 'Gorlaeus', p. 343; Jaeger, 'David van Goorle', p. 220.

Vervolgens: Jaeger, de auteur van een belangrijke oude (1918) studie over Gorlaeus, heeft de mogelijkheid geopperd dat Gorlaeus onder Petrus Bertius gestudeerd heeft.⁹ Bij die bewering zijn evenwel twee kanttekeningen te plaatsen. Bertius, die van 1600 tot 1607 buitengewoon hoogleraar in de ethiek was geweest, werd in 1607 regent van het Leidse Statencollege en bleef dat tot 1615.¹⁰ In de tijd dat Gorlaeus in Leiden theologie studeerde, was Bertius dus regent. Uit de jaren 1611-1612 zijn geen disputaties van Bertius bekend; een brief van februari 1610 laat zien dat hij toentertijd aan beursalen van de Staten van Holland en West-Friesland vooral les gaf over Bijbelexegese en de kerkelijke belijdenisgeschriften.¹¹ Of Gorlaeus er iets van heeft meegekregen, is allerm minst zeker. Bovendien – dat is de tweede kanttekening – hoeft het volgen van Bertius' lessen op zichzelf nog geen indicatie van remonstrantse sympathieën te zijn. De contraremonstrant Gisbertus Voetius is een duidelijk bewijs: weinigen zullen zich kritischer over Bertius' theologische competentie hebben uitgelaten dan deze voormalige student.¹² De suggestie van Jaeger en van Bertius' biograaf, Leonardus Johannes Marinus Bosch, dat Bertius de editor was van Gorlaeus' postuum verschenen *Exercitationes philosophicae*, heeft Lüthy terecht als onbewezen terzijde gesteld.¹³ Er lijkt, kortom, geen evidentie voorhanden te zijn van een contact tussen Gorlaeus en Bertius dat een remonstrantse sympathie van Gorlaeus zou indiceren.

In de derde plaats: In 1610 schreef David Gorlaeus een tekst in het vriendenboek van Engelbertus Aegidius van Engelen (1583-1642), een student die negen jaar later als predikant is afgezet, omdat hij bezwaren had tegen de *canones* van de Synode van Dordrecht (1618-1619) – bezwaren die hij naar het oordeel van een Nijmeegse synode te weinig specifiek benoemde. Een schrijven van Van Engelen uit 1619 maakt duidelijk dat

9 Jaeger, 'David van Goorle', p. 220.

10 L.J.M. Bosch, *Petrus Bertius, 1565-1629* (Meppel 1979), pp. 63-127.

11 Bosch, *Bertius*, pp. 238-240 (brief aan Staten van Holland en West-Friesland, 16.2.1610), 241-269 (lijst van disputaties).

12 Voetius geciteerd in Bosch, *Bertius*, 80: "Petrus Bertius nec textualis, nec dogmaticus, nec practicus theologus, qui cum illotis manibus ad theologiam docendam provolasset, ejus fundamenta nunquam jecerat". Voetius had in 1609 een conflict met Bertius (*ibid.*, p. 85).

13 Jaeger, 'David van Goorle', p. 220n1: "Het is niet onwaarschijnlijk, dat wij in hem [Bertius] den uitgever der *Exercitationes* van Gorlaeus van het jaar 1620 moeten zien, zooals hij ook de nagelaten geschriften van Abr. van Goorle heeft uitgegeven. De oude vriendschap met de familie heeft hem wel daartoe, als tot eene daad van Piëteit, aangezet." Bosch, *Bertius*, p. 152, noemt Bertius' inzet "waarschijnlijk", met verwijzing naar Jaeger. Zie nu Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 31, 133.

het leerstuk van een eeuwige verwerping van sommige mensen bij hem ‘de meeste swaerigheid’ opriep.¹⁴ Dat klinkt relatief terughoudend: een royale adhesiebetuiging aan de hele *Remonstrantie* van 1610 zou anders geklonken hebben. Toch is het goed mogelijk, misschien zelfs waarschijnlijk, dat Van Engelen al in 1610 remonstrantse sympathieën had en het is ook goed mogelijk dat Gorlaeus als goede vriend (hij schrijft zelfs “amico meo singulari”) op dat moment soortgelijke sympathieën koesterde. Een ondubbelzinnig bewijs van remonstrants denken levert de albuminscriptie echter niet op.¹⁵

Al met al bieden Bertius en Van Engelen zwakke aanwijzingen voor een verband tussen Gorlaeus en het arminiaanse denken. Van Bertius weten we niet precies wat zijn contact met Gorlaeus, als het er was, heeft ingehouden. Over de aard en inhoud van Van Engelens arminianisme omstreeks het jaar 1610 weten we zo goed als niets, net zo min als over de vraag hoe Gorlaeus er precies tegenover stond. Van een andere vriend van Gorlaeus, Frederik Stellingwerff uit Franeker, zijn geen remonstrantse sympathieën bekend; integendeel meldt professor Lüthy dat hij zich later als een overtuigd anti-remonstrant deed kennen.¹⁶

Intrigerend is daarom de vraag of Gorlaeus’ postuum gepubliceerde werken – de *Exercitationes philosophicae* en de *Idea physicae* – meer ondubbelzinnige uitingen van remonstrantse ideeën behelzen.

De remonstrantse kwestie en Gorlaeus’ werken

De vraag of Gorlaeus’ hoofdwerk indicaties of sporen van arminiaans denken laat zien, behoeft toelichting. Wat is te verstaan onder ‘remonstrants’ of, meer specifiek, wat is op filosofisch gebied remonstrants? Het ligt voor de hand om als remonstrants te beschouwen de standpunten die een aantal theologen in 1610 uitspraken in de *Remonstrantie* waaraan

-
- 14 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, deel 4 (Rotterdam 1704), pp. 2-3; het citaat op p. 3.
- 15 Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 100-102, 182; Jaeger, ‘David van Goorle’, pp. 218-219. Professor Ferenc Postma vertelde mij over een ander lofdicht van Gorlaeus dat hij ontdekte bij een rede die de Franeker student Johannes Veldtriel (a Veltryl) hield in april 1608. Veldtriels politieke loopbaan suggereert geen remonstrantse sympathieën; zie A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1876), deel 19, p. 107.
- 16 G.A. Wumkes, ‘Stellingwerff, Frederik’, in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel 10, p. 972. Paul Dibon, *L’enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l’époque pré-cartésienne (1575-1650)* (n.p. 1954), p. 137; F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959), pp. 127-128; F. Postma en J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis* (Leeuwarden 1995), pp. 50, 47; Galama, *Wijsgerig onderwijs*, pp. 82-85, hier p. 85: “Contacten met David van Goorle of professor de Veno zijn in de tekst zelf [van *De constitutione logicae*] niet waarneembaar.” Cf. Lüthy, *David Gorlaeus*, p. 73; ‘Gorlaeus’ Atomism’, p. 262.

zij hun naam van remonstranten te danken hebben. Dan gaat het om de gedachte (1) dat God mensen uitverkoren heeft omdat Hij voorwetenschap had van het feit dat zij zouden gaan geloven, (2) om de opvatting dat Christus voor alle mensen, niet alleen voor uitverkorenen, het offer van Zijn leven gebracht heeft. Daarnaast gaat het dan om de opvatting (3-4) dat redding alleen door genade kan geschieden maar dat een mens die genade effectief kan weigeren en weerstaan, en ten slotte om de opvatting (5) dat misschien afval van het ware geloof mogelijk is.¹⁷ Dit zijn de vijf punten die in de latere beeldvorming bepalend zijn gebleven voor wat zeventiende-eeuws remonstrantisme inhield. Dat is begrijpelijk, omdat het deze vijf stellingen zijn die in de remonstrantie van 1610 zijn gearticuleerd, en vervolgens op de Synode van Dordrecht in 1618-1619 zijn weersproken.

De remonstrantse twisten omvatten echter meer dan alleen deze vijf punten. De remonstrantie zelf laat al zien dat de vijf artikelen verbonden zijn met de wens om de kerkelijke belijdenis (Catechismus van Heidelberg en de *Confessio Belgica*) te reviseren. De remonstrantie was geadresseerd aan de heren Staten van Holland en West-Friesland, wat gezien kan worden als uiting van de visie dat de burgerlijke overheid een beslissende stem heeft in godsdienstige kwesties. Dat is een indicatie van wat men zou kunnen noemen een erastiaanse visie op de verhouding kerk-staat. Het ligt niet voor de hand om arminiaanse ideeën over de status van belijdenisgeschriften of over de kerk-staat verhouding terug te vinden in Gorlaeus' werken over theoretische filosofie of fysica. Het is evenwel goed om te beseffen dat de discussies tussen arminianen en calvinisten in de Nederlandse Republiek op meer thema's betrekking had dan de vijf theologische punten over predestinatie en verzoening, genade en volharding daarin. Festus Hommius' *Specimen controversiarum Belgicarum* uit 1618 levert er een handzaam overzicht van.¹⁸

Voor onze vraagstelling is het relevant om in elk geval expliciet de vraag te stellen of de arminiaanse theologie bij haar aanhangers wellicht ook gepaard ging met een corresponderende *filosofie*? Waren arminianen bijvoorbeeld als vanzelf geneigd tot anti-aristotelisme? Met het oog op Gorlaeus is dat een voor de hand liggende vraag. Het antwoord is overigens ontkennend. Ondertekenaars van de Remonstrantie zoals Petrus

17 De tekst van de remonstrantie o.a. in Hoenderdaal, 'Remonstrantie en contraremonstrantie'.

18 Festus Hommius, *Specimen controversiarum Belgicarum seu Confessio ecclesiarum reformatarum in Belgio cujus singulis articulis subijuncti sunt articuli discrepantes in quibus nonnulli Ecclesiarum Belgicarum doctores hodie a recepta doctrina dissentire videntur* (Leiden 1618).

Bertius en Caspar Barlaeus waren zeker geen anti-aristotelici.¹⁹ Dat geldt ook voor een sympathisant als Gerardus Joannes Vossius die in 1631, op 54-jarige leeftijd, schreef: ‘Als jongeman zwoer ik bij de woorden van Aristoteles, maar nu ik ouder geworden ben begin ik een eclecticus te worden.’²⁰ Dat eclecticisme oriënteerde zich nog steeds op antieke filosofische scholen. Het relativeert de centrale betekenis van Aristoteles, maar rekent hem nog steeds tot het palet van serieus te nemen auteurs. Is er een arminiaanse dimensie aanwezig in Gorlaeus’ definitie van filosofie? ‘Filosofie’, zegt Gorlaeus, ‘is de leer over de vervolmaking van de menselijke ziel in dit leven.’²¹ Als deze stelling betrekking heeft op de mens als zodanig, lijkt hij – in theologische termen gesproken – radicaal pelagiaans te zijn: kan een mens op zichzelf, zonder een bijzondere en individuele genadegave van God, geperfectioneerd worden?²² Door te spreken over een perfectie *in hac vita* begrenst Gorlaeus evenwel het bereik van de wijsgerige perfectionering: het gaat om ‘dit leven’. De *theologie* is, zoals hij zegt, ‘de leer om gelukzalig te leven in eeuwigheid en kan geenszins een onderdeel van de filosofie genoemd worden, waarvan wij het gehele doel in dit leven bereiken.’²³ Als de perfectie van de ziel die de filosofie beoogt niet verder komt dan het aardse leven, heeft zij blijkbaar niets met genade en niets met het persoonlijke heil te maken. In die zin kwalificeert Gorlaeus’ definitie dan niet als remonstrants, omdat de remonstrantse mensvisie de mens wel degelijk onder het gezichtspunt van de eeuwigheid beziet. Gorlaeus had al eerder aangegeven dat een christenmens niet zover moest gaan als filosofen uit de oudheid die beweerd hadden dat de filosofie hen hielp God te beschouwen en lief te hebben en zo aan God gelijkend te worden. Wat Gorlaeus betreft kon men van de ouden leren dat door de filosofie hooguit een bepaalde perfectie van de ziel (dat wil zeggen: intellect en wil), kon worden verkregen voor wat dit

-
- 19 Zie bijvoorbeeld Caspar Barlaeus, *Bogermannus elegchomenos* (Leiden 1615), p. 39, waar de remonstrantse kwestie als een parallel van antiek-filosofische meningsverschillen wordt geduid.
- 20 Vossius, geciteerd door C.S.M. Rademaker, *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* (Hilversum 1999), p. 41; cf. Michael Albrecht, *Eklektik. Eine Begriffsgeschichte mit Hinweisen auf die Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte* (Stuttgart 1994), pp. 255-256.
- 21 Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 5: “Philosophia est doctrina de perfectione animae humanae in hac vita”.
- 22 Cf. Leijenhorst & Lüthy, ‘The Erosion of Aristotelianism’, p. 407: “a view that must have hurt the ears of anti-Arminian readers”; Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 36-37.
- 23 Gorlaeus, *Exercitationes*, pp. 4-5: “Eodem modo et Theologia excluditur: cum enim haec sit doctrina beate vivendi in aeternum, nullo modo potest Philosophiae pars dici, cuius totum finem assequimur in hac vita.”

aardse leven betreft.²⁴ Het feit dat Gorlaeus deze voorbehouden maakt, en de reikwijdte van de filosofie beperkt tot het aardse leven, maakt het moeilijk om zijn definitie van de filosofie te duiden als pelagiaans. Hij verschilt hierin bijvoorbeeld van Francisco Suárez, die in zijn *Disputationes metaphysicae* beweerde dat de metafysica hielp mensen geschikt te maken voor de contemplatie van God en dat die contemplatie gewoonlijk ook de liefde tot God met zich meebracht. Deze verbinding van metafysica en de liefde tot God kwalificeerde Jacobus Revius later als pelagiaans.²⁵ Gorlaeus beperkte de doelstelling van de filosofie tot 'dit leven'. Het remonstrantse gehalte van de taakomschrijving betreft daarom niet kwesties van eeuwig heil, maar de achterliggende mensopvatting. Gorlaeus' filosofie streeft naar perfectionering van wil en intellect. Dat streven veronderstelt een optimisme dat beter past bij een remonstrantse mensvisie dan bij een calvinistische zondeleer.

Er is volgens Gorlaeus een onderscheid tussen theologie enerzijds ('de leer om gelukkig te leven in eeuwigheid, zij gaat over geloof en de daden van het geloof, die een middel zijn tot dat doel') en de zogenoemde theosofie anderzijds (de leer 'over de natuur van God en Zijn attributen'). Ook dit onderscheid berust kennelijk op het verschil tussen een betekenis 'in eeuwigheid' of in dit leven. Traditioneel werd onderscheid gemaakt tussen natuurlijke en bovennatuurlijke theologie, maar van die onderscheiding maakt Gorlaeus hier geen gebruik. De wijsgerige theosofie dient zich volgens hem niet alleen op de 'natuurlijke rede' te baseren, maar 'ook op de heilige Schriften', die als een volkomener bron ook de waarheid van het meer onvolkomen natuurlijke inzicht in zich bevat. Vanwege die overlap verwerpt Gorlaeus de onderscheiding tussen natuurlijke en geopenbaarde theologie. Er is tussen beide geen verschil (*nulla dissensio, nullum discrimen*), zegt hij, behalve dat de geopenbaarde de natuurlijke 'in perfectie verre te boven gaat'.²⁶

24 Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 3: 'Sicut enim Deus est summum bonum, cuius felicitas consistit in cognitione sui et amore: ita per Philosophiam nos Deo similes effici veteres putarunt: Utpote qui partim per contemplationem divinitatis, et eius effectorum, partim per eius amorem, et vitae cum recta ratione conformitatem, quasi propius ad summum bonum accedere videremur. Haec quamvis homo christianus non debeat Philosophiae attribuere, tamen ex ijs perspicitur quem finem Philosophiae veteres proposuerunt: nempe quandam animae, non corporis, perfectionem: eam tamen, quae in hac vita obtineri possit.' Over intellect en wil, zie p. 9.

25 Aza Goudriaan, 'Pelagianism and the Philosophical Orientation of Reformed Orthodoxy', in Günter Frank & Herman J. Selderhuis (eds), *Philosophie der Reformierten* (Stuttgart 2012), pp. 183-201, hier 186; Jacobus Revius, *Suarez repurgatus* (Leiden 1644), p. 17, bij Francisco Suárez, *Disputationes metaphysicae*, 1.5-45.

26 Voor deze alinea: Gorlaeus, *Exercitationes philosophiae*, pp. 13-14.

Ook de ethiek is volgens Gorlaeus een onderdeel van de filosofie, namelijk van het tweede deel dat met de ‘perfectie van de wil’ zich bezig houdt. Van deze ‘kunst om goed te leven’ geldt volgens hem eveneens dat zij ‘niet uit de onzin van Aristoteles moet worden beschreven, maar uit de heilige Schriften’, vooral de Tien Geboden.²⁷

Gorlaeus’ stelling dat de Heilige Schrift een bron is zowel voor de wijsgerige theosofie als voor de wijsgerige ethiek doet denken – behalve aan zijn Franeker huisbaas, de filosofieprofessor Henricus de Veno – aan de sociniaanse visie op natuurlijke theologie.²⁸ Toen Festus Hommius in 1618 zijn inventarisatie van remonstrantse dwalingen publiceerde, was één van de veroordeelde stellingen ‘dat er geen Godskennis mogelijk is zonder bovennatuurlijke openbaring’, een opvatting die Hommius illustreert met citaten van Vorstius en Episcopius.²⁹ De latere remonstrantse geloofsbelijdenis van 1620 leverde dan ook geen rationele Godsbewijzen, maar volstond met te zeggen dat Gods bestaan uit Zijn bovennatuurlijke openbaring bleek.³⁰ Ook Gorlaeus’ *Exercitationes* over ‘bijna de gehele theoretische filosofie’ komen zonder Godsbewijzen uit – ze bieden trouwens helemaal geen systematische uiteenzetting over de eigenschappen van God. De theologiehistoricus John Platt citeert in dit verband een interessante passage die laat zien dat het de intentie van de remonstrant Episcopius was om Godskennis te denken als afhankelijk van een menselijk wilsbesluit, en niet als iets wat noodzakelijk met het

27 *Exercitationes philosophiae*, p. 15: ‘Sic ergo prior haec Philosophiae pars informanda est: quam sequitur altera de voluntatis perfectione; quia voluntas intellectu natura est posterior. Dicitur autem Ethica; eo quod doceat bonos mores. Unde et a nobis definitur: ars bene vivendi. Agit enim de recta ratione, quae per Decalogum plenissime exprimitur. Quocirca non est e nugis Aristotelis describenda; sed e sacris Litteris.’

28 Over De Veno: Lüthy, David Gorlaeus, p. 84.

29 Festus Hommius, *Specimen controversiarum*, pp. 9-11. Cf. John E. Platt, ‘The Denial of the Innate Idea of God in Dutch Remonstrant Theology from Episcopius to van Limborch’, in Carl R. Trueman & R. Scott Clark (eds), *Protestant Scholasticism. Essays in Reassessment* (Carlisle 1999), pp. 213-226, hier p. 215: In de postuum verschenen *Praelectiones theologicae* van 1609, hoofdstuk 2, Faustus Socinus ‘launched an attack upon the entire notion of any human knowledge of God apart from revelation. The reverberations of this assault were to echo through discussions of the topic for the remainder of the century’.

30 Platt, ‘Denial of the Innate Idea of God’, p. 219.

mens-zijn gegeven is.³¹ Dit motief was overigens niet Gorlaeus' drijfveer. Dat blijkt uit het feit dat Gorlaeus een aangeboren Godsbesef juist wel aannam, waarover zo dadelijk meer.³²

Wat de filosofie kan bieden, is volgens Gorlaeus beperkt tot 'perfectie in dit leven'. Het gelukzalige leven tot in eeuwigheid is een kwestie van geloof en thema van de theologie. Toch is Gorlaeus' verwijzing naar een 'perfectie in dit leven' bepaald een opvallende doelstelling die in de gereformeerde orthodoxie geldt als uiting van vermetelheid.³³ Heeft Gorlaeus' stelling te maken met een arminiaanse visie op de mens en zijn mogelijkheden?

Om deze vraag te beantwoorden, moeten we op zoek naar Gorlaeus' visie op de zondeval. Heeft hij iets te zeggen over de invloed die de zonde heeft op de empirische mens en hoe diens intellect en wil momenteel functioneren? Een uitvoerige antropologie is noch in de *Exercitationes philosophiae* noch in de *Idea physicae* te vinden.³⁴ Toch bieden de *Exercitationes* wel een omschrijving van de erfzonde. Volgens Gorlaeus is de erfzonde een zaak van de hele mens: Zij is 'blindheid in het intellect en verdorvenheid in de wil', en wat het lichaam betreft uit de erfzonde zich in 'een slechte dispositie van leden (*organorum*) waardoor zij meer geschikt zijn tot het

31 Platt, 'Denial of the Innate Idea of God', p. 221, citerend uit Episcopius, *Opera theologica*, I, p. 16.

32 *Idea Physicae*, p. 74: 'Quamvis anima plura intelligat quam e sensibus habet, tamen ea ipsa non intelligit, nisi per similitudinem quandam cum iis quae sentiuntur: et eatenus verum est illud: quicquid est in intellectu verum est fuisse in sensu: si enim sine limitatione proferatur falsum est. Nam et illa principia nobis sunt innata: esse Deum; unum non esse duo. Quare non prius fuere in sensu quam in intellectu.'

33 Als Amsterdams predikant werd Jacobus Arminius vanwege zijn interpretatie van Paulus' Romeinenbrief onder meer beschuldigd van de Pelagiaanse dwaling dat de mens 'in dit leven de wet van God perfect zou kunnen houden'; Aza Goudriaan, "Augustine Asleep" or "Augustine Awake"? Jacobus Arminius's Reception of Augustine', in Th. Marius van Leeuwen et al. (eds.), *Arminius, Arminianism, and Europe. Jacobus Arminius (1559/60-1609)* (Leiden 2009), pp. 51-72, hier p. 55.

34 De *Exercitationes philosophiae* bevatten weliswaar een hoofdstuk 'De anima', pp. 336-352, maar dat gaat vooral over het ontstaan van de ziel (Sectio 1 [unica], De ortu animae). Het werk *Idea physicae cui adjuncta est epistola cujusdam anonymi de terrae motu* (Utrecht, 1651) bevat een hoofdstuk 15, De anima humana, pp. 71-77.

uitoefenen van slechte dan van goede daden'.³⁵ De erfzonde uit zich aan de ene kant in het ontbreken van de goede gaven die God destijds aan Adam gegeven had, maar sindsdien aan de mensen onthoudt. Erfzonde is dus aan de ene kant een *privatio boni*, aan de andere kant uit de erfzonde zich in een neiging tot het kwade die inherent is in het lichaam dat wij van onze ouders ontvangen hebben.³⁶

Wat opvalt in Gorlaeus' omschrijving van de erfzonde is haar orthodoxie in de zin dat de erfzonde volgens hem de gehele mens, de *hele* ziel met het lichaam, betreft. Weliswaar zouden gereformeerde theologen vermoedelijk de lichamelijke dimensie minder benadrukken dan Gorlaeus doet, om te voorkomen dat de indruk zou ontstaan als ware de mens substantieel of qua lichaam slecht. Maar het is opvallend dat de erfzonde volgens Gorlaeus zowel het intellect als de wil betreft. Dat is een gangbare gereformeerde visie, die ook bij Thomas van Aquino al te vinden was als de eerste twee van de vier wonden van de natuur die hij onderscheidt.³⁷ De Synode van Dordrecht heeft in 1618-1619 daarentegen de remonstrantse visie afgewezen dat de erfzonde weliswaar blijkt uit een verduisterd intellect, maar dat de wil als puur formeel kiesvermogen nooit 'gaven', zoals rechtvaardigheid, zou hebben ontvangen die God er later uit straf aan zou hebben kunnen onttrekken. Volgens deze remonstranten is de wil van de mens van de zeventiende eeuw er dus precies zo aan toe als die van

35 *Exercitationes*, pp. 346-7: 'Praecipue urgeri solet argumentum de peccato originali. Hoc enim in corpore solo esse non potest, quum sit caecitas in intellectu, et perversitas in voluntate quorum corpus non est capax, sed sola anima. Quodsi anima a Deo creatur, et haec una creabuntur a Deo, qui animam creat, et Deus peccati auctor statuetur. Sed et hoc solide potest refutari. Peccatum originale, quod est in anima, est privatio donorum primi status. Huic peccato obnoxia creatur anima a Deo, et juste, quia peccatum respectu Dei infligentis habet rationem paenae. ... Peccatum originale, quod in corpore, est prava organorum dispositio, qua illa magis sunt idonea ad exercendas actiones pravas, quam bonas. Ita videmus qui calidioris temperamenti sunt, esse veneri deditos, qui alius, alij vitio.' Cf. Lüthy, *Gorlaeus*, p. 54.

36 *Exercitationes*, p. 347: '... Neque propterea corpus agit in animam [...] Sed anima utitur temperamento, quale invenit, malo male. Quare a Deo est privatio omnium illorum donorum Adamo in primo statu collatorum: sed proclivitas ad malum, qua est prava quaedam dispositio, est in ipso corpore, et a parentibus trahitur, a quibus corpus.'

37 Aza Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750: Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen* (Leiden 2006), pp. 41-42, met verwijzingen naar Voetius en Thomas van Aquino (de vier wonden van de natuur: 'onwetendheid in het intellect, slechtheid en aversie in de wil, zwakheid in de *appetitus irascibilis* in begeerte in de *appetitus concupiscibilis*'; *S. Theol.* I/II, q. 85, art. 3).

Adam vóór de zondeval.³⁸ Op dit punt verdedigt Gorlaeus, anders dan de remonstranten, de orthodoxe positie.³⁹

Als erfzonde volgens Gorlaeus ook de wil heeft aangetast, rijzen er tenminste twee vragen. De eerste vraag is hoe deze opvatting van een gehavende menselijke wil zich verhoudt tot de stelling dat filosofie de perfectie van wil (en intellect) thematiseert die ‘in dit leven’ bereikt kan worden. Deze vraag kan hier blijven rusten; het lijkt er niet op dat Gorlaeus op dit punt een spanning heeft gezien of opgelost. In de tweede plaats is het de vraag in hoeverre Gorlaeus de remonstranten nog kon volgen in hun visie op menselijke wilsvrijheid.⁴⁰ In de *Idea physicae* omschrijft Gorlaeus de vrijheid van de menselijke wil als indifferentie.⁴¹ Hij schrijft:

de vrijheid van mijn wil bestaat niet hierin, dat ik het goede kan willen en het kwade niet-willen, maar dat ik hetzelfde object kan willen en niet kan willen, maar niet niet-willen. Want niet-willen is ook willen, namelijk willen dat iets niet gebeurt. Zo wil God vrijelijk het goede dat Hij wil; intussen kan Hij niet het kwaad willen.⁴²

Gorlaeus lijkt in deze ingewikkelde passage twee opvattingen af te wijzen. De eerste is de visie dat er een onderscheid te maken is tussen willen (*velle*) en niet-willen (*nolle*). Volgens Gorlaeus is *nolle* echter eenvoudigweg een vorm van *velle*. In de tweede plaats lijkt Gorlaeus afstand te nemen van de definitie van wilsvrijheid als een keuzevrijheid tussen goed en kwaad. De definitie van wilsvrijheid als een vrijheid tot kiezen tussen

---

38 Voor deze visie en de Dordtse reactie, zie Aza Goudriaan, ‘The Synod of Dordt on Arminian Anthropology’, in idem & Fred van Lieburg (eds), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* (Leiden 2011), pp. 81-106, hier 94-103 over de wil.

39 Voor een arminiaanse uitleg van de passage, zie Lüthy, ‘Gorlaeus’ Atomism’, p. 259.

40 Een citaat bij Hommius (*Specimen controversiarum*, p. 43) suggereert dat voor remonstranten de natuurlijke keuzevrijheid tussen goed en kwaad de reden was voor de gedachte dat de wil geen gaven van heiligheid kan ontvangen en verliezen.

41 Zie Lüthy, ‘Gorlaus’ Atomism’, p. 258.

42 Gorlaeus, *Idea Physicae*, p. 77: “Actio voluntatis est libera, et coacta voluntas non est voluntas. Libertas haec consistit in indifferentia. ... Quare libertas meae voluntatis non in eo consistit quod possum bonum velle et malum nolle, sed quod possum idem objectum velle vel non velle, non vero nolle. Est enim nolle etiam velle, sed velle non. Sic Deus, quod bonum vult, id libere vult: interim non potest velle malum.”

goed en kwaad is een visie die remonstranten aanhingen.⁴³ De reden waarom Gorlaeus deze definitie afwijst, lijkt te zijn dat God niet het kwaad kan willen en Hij toch vrij is in Zijn keuze van wat goed is. Gorlaeus wijst dus een remonstrantse definitie van wilsvrijheid af. Toch is Gorlaeus' uiteenzetting ook niet als een evident gereformeerde visie te typeren. Gorlaeus vergelijkt Gods vrijheid en de menselijke met elkaar, maar attendeert hier niet op onderlinge verschillen. Hij verwijst niet naar Gods voorzienigheid of medewerking (*concursum*) met de daden van de schepselen. En anders dan in de *Exercitationes* ontbreekt hier bovendien het voorbehoud dat betrekking heeft op de impact van de zondeval.⁴⁴

Overigens is het hoofdstuk over de ziel in Gorlaeus' *Idea physicae* om nog een andere reden interessant. Gorlaeus spreekt er over een aangeboren notie van Gods bestaan: 'ook deze principes zijn ons aangeboren: God bestaat; één is niet twee'.⁴⁵ In deze context is de Godskennis niet zijn thema, maar hij brengt deze ter sprake om duidelijk te maken dat niet van alle kennis gezegd kan worden dat zij zintuiglijke waarneming vooronderstelt. Toch is het voorbeeld, hoe kort ook genoemd, significant. John Platt, die onderzoek deed naar 'de ontkenning van het aangeboren godsbesef in de Nederlandse remonstrantse theologie van Episcopius tot Van Limborch' maakt melding van het feit dat Conrad Vorstius al in 1606 in zijn *Tractatus theologicus de Deo* betoogd had: 'Wij menen niet dat er enige aangeboren Godskennis is, aangezien de mens in eigenlijke zin van geen enkel ding aangeboren kennis lijkt te hebben'.⁴⁶ De ontkenning van aangeboren Godskennis is een constant thema in gereformeerde anti-remonstrantse en anti-sociniaanse polemieken gebleven.⁴⁷ Gorlaeus veronderstelt een aangeboren notie van Gods bestaan en schaarft zich daarmee aan de zijde van de gereformeerde orthodoxie.

43 Zie bijv. Goudriaan, 'Arminian Anthropology', pp. 96-98. Vgl. Hommius, *Specimen controversiarum*, p. 43: de stelling 'Voluntatem hominis irrogeniti non esse servam peccati, sed liberam ad bonum et ad malum volendum'.

44 Zulke kwalificaties ontbreken ook wanneer Gorlaeus beweert dat de wil als zodanig op het goede is gericht; *Idea physicae*, p. 76: 'Vult autem [voluntas] non nisi bonum: Malum fugit. Sed bonum illud triplex est, quod petit: Honestum, utile, et jucundum.'

45 *Idea Physicae*, p. 74 (zie boven, n. 32).

46 Platt, 'Denial of the Innate Idea of God', p. 216 n. 17, citeert Conrad Vorstius, *Tractatus de Deo*, (Steinfurt 1606), p. 128: 'Non existimamus innatam esse nobis aliquem Dei notitiam; quum proprie loquendo nullius rei cognitio homini videatur innasci ...'.

47 Bijvoorbeeld G. Voetius, *Catechisatie over den catechismus der Remonstranten* (Utrecht 1641), pp. 77-81.

Gorlaeus en Vorstius

De twintigste-eeuwse kerkhistoricus Cornelis van der Woude heeft de destijds omstreden punten in Vorstius' werk *Tractatus theologicus de Deo* uit 1606 als volgt samengevat: 'twijfel aan het geestelijk wezen van God, aan Zijn onveranderlijkheid, aan Zijn drieëinig bestaan, aan de godheid van Christus, aan diens volkomen satisfactie voor onze zonden'.⁴⁸ Wat de genadeleer betreft deelde Vorstius in principe de arminiaanse ideeën – dat constateerde ook de Dordtse Synode.⁴⁹ Vorstius ging verder dan de meeste remonstranten door ook in de leer van Gods eigenschappen posities in te nemen die de menselijke vrijheid ondersteunden. Zo verdedigde hij dat Gods besluiten, anders dan Gods eeuwige wezen, in zekere zin veranderlijk zijn. Bovendien dacht Vorstius Gods wezen en eigenschappen niet strikt als transcendent, maar maakte hij onderscheid tussen Gods wezen en Zijn eigenschappen en schreef hij aan deze eigenschappen tijdruimtelijke aspecten toe.⁵⁰

Lüthy heeft het historische belang benadrukt van een passage waarin Gisbertus Voetius, de Utrechtse theologieprofessor, in 1641 de opvattingen van Gorlaeus in één adem noemt met die van Nicolaus Taurellus en Conrad Vorstius.⁵¹ Voetius verwijst naar een oordeel over Vorstius' *Tractatus theologicus de Deo* dat enkele theologen uit Heidelberg stuurden naar 'afgevaardigden van de synode van Holland in 1610'. De Heidelbergse critici noemden Taurellus een 'atheïstische medicus' en Voetius merkt op dat Gorlaeus zich door diens denkbeelden liet inspireren. De theologen uit Heidelberg brachten Taurellus ter sprake in een evaluatie

48 Van der Woude, 'Vorstius', p. 408.

49 Hoenderdaal, 'The Debate about Arminius', p. 149. *Acta Synodi nationalis, in nomine Domini nostri Iesu Christi, autoritate DD. Ordinum generalium Foederati Belgii provinciarum Dordrecht habitae anno MDCXVIII et MDCXIX* (Dordrecht 1620), deel 1, pp. 367-368 (sessio 152).

50 Lüthy, 'Gorlaeus' Atomism', p. 277; idem, *Gorlaeus*, 113-122, hier p. 121; Willem van 't Spijker, 'Heidelberger Gutachten in Sachen Vorstius', in Christoph Strohm et al. (eds.), *Späthumanismus und reformierte Konfession. Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert* (Tübingen 2006), pp. 207-225, hier pp. 219-220; vergelijk de oude artikelen van Alexander Schweizer, met uitvoerige in het Duits vertaalde citaten van Vorstius, 'Conradus Vorstius. Vermittlung der reformierten Centraldogmen mit den socinianischen Einwendungen', deel 1, *Theologische Jahrbücher* 15 (1856), pp. 435-486, hier pp. 462-466; deel 2, *Theologische Jahrbücher* 16 (1857), pp. 153-184, hier pp. 171-179, 182.

51 Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 98-99, met het belangrijke citaat van Voetius in Engelse vertaling; voor de Latijnse tekst, zie p. 181 n. 169. Zie ook Theo Verbeek (ed.), *René Descartes et Martin Schoock, La querelle d'Utrecht. Textes établis, traduits et annotés* (Parijs 1988), p. 98.

van Vorstius' boek, omdat zij meenden dat Vorstius een volgeling was van Taurellus. Zij gaven een omschrijving van theologische kwesties die daarbij in het geding waren:

Dat God naar het wezen uitgebreid [*magnum*] is, eindig, samengesteld uit essentie en accidenten, veranderlijk van wil, onderworpen aan passieve potentie, en driehonderd dergelijke zaken meer.

De professoren uit de Palts zijn er beducht voor dat rooms-katholieken en lutheranen er een reden in zullen zien om de gereformeerde kerken van atheïsme te beschuldigen.

Want wat maakt het uit of je ontkent dat God onmetelijk is of dat Hij bestaat? In elk geval heeft Aristoteles, de heidense filosoof, gezien dat als God niet onmetelijk is in essentie, Hij ook niet oneindig in macht kan zijn ... *Want niets wat eindig is heeft oneindige macht*, zegt hij in *Metaphysica*, boek 12, hoofdstuk 7.⁵²

Volgens de Heidelbergse schrijvers ziet Vorstius, in het voetspoor van Taurellus, God als in wezen eindig en niet radicaal transcendent ten opzichte van de geschapen werkelijkheid. Van die zienswijze zijn inderdaad ook sporen bij Gorlaeus te vinden.

In zijn vergelijking tussen Vorstius en Gorlaeus heeft Lüthy er al op gewezen dat de attributen van het zijnde volgens Gorlaeus aan God en schepselen volstrekt gemeenschappelijk zijn.⁵³ Die attributen zijn volgens Gorlaeus: 'eenheid, waarheid, goedheid, existentie, localiteit,

-
- 52 Jakob Wilhelm Feuerlein citeert de Latijnse tekst van het Heidelberger oordeel in zijn *Taurellus defensus, hoc est dissertatio apologetica pro Nic. Taurello, philosopho Altdorfino, atheismi et deismi iniuste accusato, et ipsius Taurelli Synopsis Aristotelis Metaphysices ob raritatem recusa cum annotationibus editoris* (Neurenberg 1734), pp. 16-17. Feuerlein meldt dat de predikanten Petrus Plancius en Johannes Becius de synodale afgevaardigden waren die Voetius bedoelde, en dat de tekst van de brief uit Heidelberg onder meer te vinden is in de klassieke collectie van "remonstrantse brieven", *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae*, 2de druk (Amsterdam 1684), pp. 257-258 (Nr. 149; het citaat hier p. 258). Verbeek (ed.), *La querelle d'Utrecht*, p. 467 n. 49, verwijst naar een Nederlandse vertaling bij Wilhelmus Baudartius.
- 53 Lüthy, 'Gorlaeus' Atomism', p. 277. Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 52: 'Quum enim ens sit commune et Deo et creaturis, nihil in suo conceptu includere potest, quod non competat et illi et his.' Vgl. p. 103: 'At ens est commune Deo et creaturis, omnesque entis proprietates: nihil in se habent, quod non sit in utraque specie'.

duur'.⁵⁴ Doordat Gorlaeus deze attributen toeschrijft aan het zijnde als zodanig dat 'aan God en schepselen gemeen' is, moet geconcludeerd worden dat volgens Gorlaeus ook aan God duur en plaats toekomt.⁵⁵ Wat plaats betreft, spreekt Gorlaeus er expliciet over: God heeft een oneindige plaats. Voor de duur geldt in zijn visie eveneens dat deze aan God toekomt.⁵⁶ Gorlaeus ontkent weliswaar dat het zijn (*ens*) univook aan God en schepselen toekomt: het zijn komt eerst aan de Schepper toe, dan pas aan de schepselen en vanwege de causale afhankelijkheid die de schepselen van God hebben, kan het zijnsbegrip niet eenzinnig zijn.⁵⁷ Deze kanttekening laat echter onverlet dat Gorlaeus duur en plaats aan alle zijnden toeschrijft, dus ook aan God. Daarmee komt hij in een opvallende nabijheid tot Vorstius' theorie van Gods eigenschappen.

Een belangrijk nieuw biografisch feit dat Lüthy als eerste naar voren heeft gebracht, maakt plausibel dat Gorlaeus, rechtstreeks of indirect, door Vorstius' theologie is beïnvloed: Gorlaeus woonde in Leiden in hetzelfde huis als Rudolph van Echten. Van Echten had in Steinfurt gestudeerd, waar Vorstius sinds 1596 theologie doceerde. In 1611 was hij, inmiddels student in Franeker, één van de studenten – *Discipulen Vorstii* heten ze in het zeventiende-eeuwse geschiedverhaal van Jacobus Trigland – die anoniem een geschrift van Fausto Sozzini, *De officio hominis christiani*, publiceerden. De Gedeputeerde Staten van Friesland namen maatregelen, achterhaalden de drukker, de daders en een belastende correspondentie. Van Echten vertrok naar Leiden, waar hij zijn intrek nam in hetzelfde

54 Gorlaeus, *Exercitationes*, pp. 52-61, hier p. 54.

55 Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 52. Over Gods alomtegenwoordigheid: Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 58. Zie ook p. 32: 'Sane, quia ipse [Deus] est infinitus tempore et loco, haec ab ipso nequeunt separari'; p. 59: 'Sunt enim infinitas, necessitas, et aeternitas proprietates Dei. Finitas, contingentia, creatio creaturae'.

56 Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 58: 'Ascribimus et uniuersae suae locationem, etiam ipsi Deo, sed infinito hinc infinitam'; over duur, *ibid.*: 'Atque ita uniuersae enti ascribo durationem suam.'

57 Gorlaeus, *Exercitationes*, p. 51: 'Neque interim ex unitate conceptus [entis] sequitur ens esse univocum creatori et creaturae: quoniam ad univocationem illa non satis est, sed requiritur quoque, ut genus utriusque speciei aequo primo competat. Id autem hic non fit: quandoquidem esse ens natura prius competit Deo, quam creaturis: utpote quibus non nisi per influxum Dei.' Deze afhankelijkheid van de geschapen dingen betreft kennelijk hun *werkelijkheid*, niet hun mogelijkheid: de mogelijkheid en onmogelijkheid van dingen fundeert Gorlaeus in de dingen zelf; *Exercitationes*, p. 66: 'Atque ita omnis contradictio ostendi debet ex parte rei, quae fit, non quae facit. Non enim quia Deus rem facere potest, ideo res fieri potest: sed quia res fieri potest, ideo Deus eam facere potest'; vgl. p. 74; en 218: 'Quicquid praeter illum [Deum], ab illo'.

pand waar Gorlaeus anderhalve maand eerder was gaan wonen.⁵⁸ In Gorlaeus' omgeving was dus kennis van en sympathie voor het denken van Conrad Vorstius te vinden.

De parallel tussen Gorlaeus' beschouwingen over God en de theologie van Vorstius kan *circumstantial evidence* zijn voor remonstrantse sympathieën, zoals ook bij Vorstius zelf de theorie van Gods eigenschappen support biedt aan de vrijheid van menselijke wilsbesluiten. Gorlaeus legt echter zo te zien geen verband met een streven om de menselijke vrijheid te waarborgen.

Conclusies

In Gorlaeus' netwerk kwamen remonstranten voor. Maar de beschikbare gegevens bieden geen ondubbelzinnig bewijs dat hij sympathieën voor remonstrantse theologie koesterde. Gorlaeus' geschriften zijn op dit punt evenmin geheel eenduidig. Er zijn ideeën in te vinden die kunnen gelden als min of meer verwant aan het remonstrantse denken: het filosofische streven naar perfectie van intellect en wil in dit leven – hoewel Gorlaeus' nadruk op 'dit leven' deze kwestie losmaakt van het eeuwige heil –, de nadruk op de Bijbelse openbaring in de filosofie, de vorstiaanse toeschrijving van duur en plaats aan God. Maar het plaatje is complex. Anders dan gezichtsbepalende remonstranten nam Gorlaeus aan dat God sinds de zondeval aan de menselijke wil gaven van rechtvaardigheid en goedheid onthoudt. Dat zei ook de gereformeerde orthodoxie. En anders dan sommige remonstranten en socinianen nam Gorlaeus een aangeboren Godskennis aan. Hij nam bovendien afstand van een bij remonstranten populaire definitie van wilsvrijheid als indifferente keuzevrijheid tussen goed en kwaad. Of de menselijke vrijheid voor Gorlaeus' denken een leidend gezichtspunt was, lijkt daarom de vraag. We kunnen constateren dat hij aan dit thema geen apart hoofdstuk gewijd heeft, net zo min als aan de Goddelijke voorzienigheid of medewerking (*concursum*). Bovendien heeft hij onderdelen uit het remonstrantse repertoire niet overgenomen die relevant hadden kunnen zijn als het zijn intentie was om bovenal de menselijke wilsvrijheid veilig te stellen.

Gorlaeus' combinatie van theologische standpunten doorkruist de bekende verschillen tussen gereformeerden, remonstranten en socinianen. Het is moeilijk om één theologische doelstelling te identificeren die

---

58 Lüthy, *David Gorlaeus*, pp. 102-104; Van der Woude, 'Vorstius', p. 407. Jacobus Trigland, *Kerkelycke geschiedenissen* (Leiden 1650), p. 596: '[Jacob] Omphalius was de Praeceptor of Pedagogus gheweest van eenen Ionckheer Echten, ende desen Echten was mede een van de uytghevers van dat boeckken [van Sozzini], verleydt (soomen ghelooft) van dien Omphalio.'

sturend is geweest voor het geheel. Niet-theologische motieven kunnen leidend geweest zijn voor de theologische keuzen die Gorlaeus maakte. Men zou ook, een opmerking van Voetius variërend, kunnen zeggen dat Gorlaeus' wijsgerige theologie nog verdere doordenking behoefde, waaraan de auteur niet meer is toegekomen.⁵⁹

---

59 Gisbertus Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, 2de druk (Utrecht 1651), p. 361: Na vermelding van Taurellus: 'Huic comes detur; qui sua ex illo excerpfit, Abrah. [i.e. David] Gorlaeus adolescens, ingenii non contemnendi sed *apeiros*, qui cum quaestiones illas philosophicas scriberet, etiamnum pulverizabat in subselliis auditorum philosophiae et theologiam a limine jam degustare atque una corrumpere coeperat: quod dico ne tyrones autoritate ejus in avia quaedam abducantur, ipsiusque exemplo docere et dictare incipiant, antequam didicerint.' Vgl. Lüthy, *David Gorlaeus*, p. 15.